

Niets anders dan de ogen om te wenen

In de Lage Landen was de mobilisatie intussen volop aan de gang. In Nederland werden onder meer het 123ste, 124ste, 125ste en 126ste Regiment linie-infanterie, het 33ste Regiment lichte infanterie, het 11de Regiment huzaren en het 14de Regiment kurassiers uitgekozen om naar Rusland te trekken. Maar ook burgers raakten bij de veldtocht betrokken. De 22-jarige Utrechtse arts Verhoef was zelfs vrijwilliger om naar het front te trekken. Hij had via kennissen gelobbyd bij de Franse inspecteur-generaal van Gezondheid, baron Dominique Larrey, om mee te mogen. Op 20 februari 1812 ontving Verhoef zijn aanstelling. In zijn *Memorabiliën* beschreef Verhoef zijn vertrek als volgt: ‘En zie daar mij dan van een stil burger tot lid *dier groote armee* benoemd, welke onder Napoleon, Keizer der Fransen en toen dan ook ons Vaderland bestond uit de meeste Natiën van Europa. Slechts vier dagen bleven mij er dus over om mij uit te rusten tot een reis waarvan men de gevolgen toen volstrekt niet juist kon denken.’¹⁴ In die vier waarschijnlijk hectische dagen voor zijn vertrek nam Verhoef haastig afscheid van zijn vrienden en familie. Van zijn zus Catharina kreeg hij als aandenken *eene schoone dubbelde portefueller* die hem het hele avontuur zou begeleiden. In maart zat Verhoef al in Berlijn en slurpte gulzig al mogelijke medische kennis op die de Franse hospitalen hem konden bieden. Dat was een aardige brok. Hij nam deel aan gastcolleges in het Theatrum waar hij vol bewondering luisterde naar Larrey zelf, die gelijktijdig uit het hoofd doceerde en opereerde. In een museum ging hij zich vergapen aan het geraamte van de boomlange Frederik de Grote.

Ook Abbeel en kolonel Blancard waren al goed op weg. Op 3 maart 1812 lieten de beide cavalerieregimenten van de *Carabiniers à Cheval* de machtige Rijn achter zich. Samen waren ze tweeduizend man sterk. Er werd uit volle borst gezongen en gefloten. Elke dag werden grote afstanden afgelegd in een haast rechte lijn oostwaarts, over Düsseldorf naar Munster. Abbeel gaf zijn ogen de kost en lijkt in de *Gedenkschriften* op een journalistieke verslaggever die lichtjes ontdaan is over de leefomstandigheden die kennelijk veel slechter waren dan wat men in het toenmalige Vlaanderen gewoon was:

‘De omstreken van Munster zijn gelegen in een onvruchtbare, zanderige grond, maar toch vind men er veel graasweides voor het vee. Hun schuren en

stallen zijn tegen elkaar aangebouwd, zodat de beesten langs weerskanten van de dorsvloer staan. Daar maken ze zelfs hun vuur op. Ze hebben geen schouwen en dus hangt er dan een dikke zwarte rook in hun vertrekken, waar men doorheen moet om naar de keuken te gaan, als men tenminste het deurgat kan vinden. Daar zie je dan een kacheloven, een tafel, banken, enfin zeer slecht *gemeubeleerd*, alhoewel het de bijzonderste plaats van hun huis is. De schuren, stallen en huizen alsook de bewoners zijn zwart van de rook die alleen langs het deurgat kan ontsnappen, u kan wel denken hoe proper dat het binnen is. Bovendien hebben ze kaarsen noch lampen; voor hun licht gebruiken ze spaanders van sparren, waarmee ze de koeienstallen en de hooistallen intrekken wat natuurlijk regelmatig voor uitslaande branden zorgt. Ze zijn gekleed in zwarte stoffen, *onbeschaefd* gemaakt want de jakken der vrouwen zijn bijna zo lang als de rokken, en die zijn niet langer dan tot aan de vouwen der knieën; hun kousen zijn ordinair rood of zwart en de kleur van de kousenbanden kan men makkelijk ontdekken omdat de rokken zo kort zijn. Ze hebben soms zes à zeven van die stoffen rokken aan, waardoor ze zo dik worden dat ze bij ons thuis met moeite door de deur zouden geraken en ik geloof dat het daarom is dat ze hun slaapkamers in de schuur hebben. Hun mutsen zijn gemaakt van wit lijnwaad en ze bedekken bijna geheel hun gezicht. Daaronder hebben ze dan lange zilveren *stekers*, waardoor men hun gezicht niet kan aanraken. Wat het mansvolk betreft, die dragen een grote breedgerande hoed, lang haar, een zwarte stoffen *frak*, een korte broek, alles afgezet met grote metalen of zilveren knopen. Door hun mode is het onmogelijk om jong van oud te onderscheiden. Ze eten slecht brood, veel spek, boekweitpannenkoeken, zuurkool, gekapte en ingezouten kolen, enfin ze leven er zeer slecht. Alleen schone *peerden* hebben ze, maar geen gehoornd vee.¹⁵

De colonne kwam in Leipzig toe waar ze op 20 maart 1812 door maarschalk Ney werden geschouwd. Ze waren nu niet ver meer uit de buurt van Napoleon zelf, die hof hield in het nabije Dresden. Ney wilde nu echt wel eens weten hoe dit cruciale legeronderdeel ervoor stond. Ondanks een striemende regen en de bijpassende modderpoelen voerde de ruitерij alle manoeuvres volgens het boekje uit. Ney toonde zich uiterst tevreden over de karabiniers, aldus Abbeel: 'Maarschalk Ney prees ons alhoewel alles in het slijk geschiedde, we waren allen zo nat als pekelharingen, want het regende van 's morgens tot 's avonds. Na de manoeuvres gingen wij met het

gehele regiment in een dorp overnachten: gelogeed met twintig, dertig mannen per boer. Ik laat hier *den lezer* denken hoe deze arme inwoners door ons geplaagd werden. Ja, wij aten alles op wat er in het dorp te vinden was.' Enkele dagen later belandde de troep in Wittenberg, historische bakermat van het protestantisme en de Reformatie. Abbeel bezocht er het graf van Luther.

Een soldaat als toerist. Wat een contrast met de dagelijkse realiteit. Het is verleidelijk om je een beeld voor de geest te roepen van een Abbeel, belezen en verfijnd, die zich voor Luthers beeltenis staat af te vragen hoe het allemaal in Kaster zou zijn geweest zonder die vermaledijde loting.

De doortocht door Pruisen verliep grimmig. Waar Abbeel nog vol lof was over Saksen, 'een land minstens zo goed als Vlaanderen waar de lieden zeer wel en proper leven', zo hatelijk vond hij Pruisen. Zijn ervaringen tijdens de vorige campagne in die streek zaten daar voor veel tussen. In de aanloop naar de Slag van Friedland en de daarop volgende vrede van Tilsit hadden de Pruisische boeren toen alles gedaan wat ze konden om het de Fransen moeilijk te maken. 'Schelmenstreken', zo noemt Abbeel hun gedrag. Maar misschien hadden die boeren weinig andere keuze dan hun vee en eten te verstoppert voor de Fransen. Die waren het in elk geval niet vergeten.

'Als we ergens bij de boeren aankwamen, lieten we hen al het vee kapot maken dat we nodig hadden: koeien, schapen, ganzen, hoenders en andere. Bovendien moesten zij schnaps, bier en andere dranken halen, waarvoor zij dikwijls drie à vier mijlen ver moesten gaan of rijden, omdat de steden ver afgelegen waren, en er in de dorpen geen winkels te vinden zijn. Bij hun terugkeer kregen zij nog dikwijls stokslagen omdat zij te weinig meegebracht hadden. Ik moet zeggen dat het te ver ging, want zij moesten dansen terwijl wij zongen als ze geen stokslagen wilden krijgen.'¹⁶

De slachtoffers van dit wangedrag zouden enkele jaren later de rekening dubbel en dik vereffenen met de Franse soldaten die uit Rusland terugkeerden en opnieuw door Pruisen moesten trekken, maar dan niet meer als overwinnaars.

De jongere soldaten begonnen stilaan te ondervinden dat het geen pleziertochtje zou worden. De nieuwbakken infanterist Van Dodewaard uit het Gelderlandse dorp Ochten bijvoorbeeld torste net als anderen een se-

rieus lastpak mee in zijn ransel. Tot de verplichte uitrusting behoorden naast het musket met dertig cartouches (samen goed voor 5 kg) ook twee paar schoenen, 5 kg rijst, 1 kg biscuits, twee hemden, een dikke linnen broek, verband, een stel zoolnagels en schoenzolen, een paar dikke linnen slobkousen. De Franse infanterie was erop getraind om veertig kilometer per dag te kunnen afleggen. Om het uur werd er vijf minuten gerust, om de dertig kilometer hadden de mannen recht op dertig minuten pauze en per vijf dagen was er 24 uur rust. Van Dodewaard was een kloeke jongen maar zag onderweg dat vele kameraden onder de zware marsen en de ontberingen leden. Zelf had hij een remedie op zak die later het verschil zou maken tussen leven en dood: 'Ik deed altijd mijn best om een vrolijk gezicht te tonen want geen enkele ziekte is zo aanstekelijk als vrolijkheid of treurigheid. De arme jongens die het ongeluk hadden treurig te zijn en te blijven, teerden weg als sneeuw voor de zon en lagen weldra op het kerkhof.'¹⁷

Eenmaal in Polen ondervond Abbeel dat er ernstige problemen waren met de bevoorrading.

'Het ging hier niet zoals in Pruisen, want hier was niets meer te krijgen, noch door goedheid noch met geweld. (...) Wij gedroegen ons kwaadaardig, want als wij de boeren sloegen, verlieten zij hun huizen en vluchtten naar de bossen. Het gevolg was dat er in verscheidene dorpen niets anders te zien was dan troepen die om te overleven dertig uren in het ronde gingen *marauderen* [plunderen, nvda] en de dorpen zo erg leegroofden dat niets voor de landslieden overbleef. Ja alles was goed voor ons en wij sleepten al mee wat wij er vonden; zowel de koeien, *peerden*, schapen, runderen, ganzen, duiven, brood, aardappelen, kapvesten, *kabuyzen*, lijnwaad als neusdoeken: enfin, wij lieten aan deze arme inwoners niets anders als de ogen om te wenen.'¹⁸

Hier speelde zich iets ongewoons af. Plunderingen waren in het leger van Napoleon immers officieel verboden. Hij had al jaren geleden een speciale administratie aangesteld die in vijandig gebied de voorraden van de lokale bevolking moest afkopen en op die manier onnodige lokale vijandigheid jegens de Fransen vermeed. Dat systeem werkte zolang de plaatselijke economie ook voldoende voorraden kon opleveren en zolang de Franse administratie functioneerde. Maar precies die twee factoren speelden de veldtocht parten, de eerste al meer dan de tweede. Het landbouwareaal van

Polen en Oost-Pruisen was veel armer en stukken kleiner dan dat van West-Europa, en bovendien was er dat jaar net een misoogst geweest; de lokale bevolking had alle graanvoorraden al aangesproken en vele boeren moesten het stro van de daken plukken om te kunnen eten. Nu het gebied werd overspoeld door een leger met een dubbel zo grote bevoorradingsbehoefte als wat de regio zelfs in normale tijden kon opbrengen, kon een catastrofe niet uitblijven. Het leger van Napoleon kwam terecht in insolvente, geteisterde streken. Hoe had men gedacht de honderdduizenden nieuwe hongerige magen te stillen?

Napoleon was witheet van woede toen zijn gendarmerie hem verslag uitbracht over de ontelbare mistoestanden. In het hoofdkwartier was het besef nog niet doorgedrongen dat de soldaten niet voor hun plezier plunderden maar uit puur overlevingsinstinct. De gendarmes kregen het bevel elke betrapte plunderaar ter plekke te executeren. Het hielp geen zier. Niet plunderen betekende in sommige eenheden dat je net zo goed zelfmoord kon plegen, dat ging sneller dan een langzame hongerdood. Wat maakte een executie dan nog uit? Sommige generaals gingen tot drastischere methodes over. De schuldige werd helemaal uitgekleeft en op een plein of in de straat aan handen en voeten vastgebonden, waarna twee soldaten uit het gelid moesten treden om hem met zwepen te geselen tot zijn huid afbladderde en hij er als een skelet uitzag. Veel boosdoeners waren hem gesmeerd nog voor de gendarmes of de officieren hen bij de kraag konden vatten en keerden het leger voorgoed de rug toe, met de buit in de zakken.

Pas toen Napoleon met eigen ogen had gezien dat het bevoorradingssysteem vierkant begon te draaien en er in sommige legereenheden zelfs echte hongersnood heerste, gaf hij persoonlijk het bevel om een grootscheepse strooptocht te houden waarbij men bij de burgerij ging halen wat nodig was. Liefst goedschiks, in overleg met de lokale bewoners, maar kwaadschiks als het moest. Kleine commando-eenheden werden naar de vier windstreken gestuurd. De cavalerie-eenheden waren wegens hun grote mobiliteit de uitgelezen plunders. Het was geen echt bevel tot plunderingen, maar men zat in de grijze zone of zelfs verder en al gauw werden alle scrupules achterwege gelaten. Joseph Abbeel is daar zelf ook heel duidelijk en openhartig over. Langsheen de enorme legercolonnes werden alle dorpen en boerderijen opgezocht en leeggehaald. Zo raakten de inwoners van Polen en het al niet zo loyale oostelijke Pruisen al hun karren en rijtuigen kwijt, volgeladen met alle eten, pluimvee en graan dat ze hadden. Pruisen

mocht dan wel onderdanig de krijtlijnen van het vredesverdrag naleven, de sentimenten tussen de bevolking en de Fransen waren niet bepaald warmhartig. De opeisingen zorgden ervoor dat het nooit meer goed zou komen, maar op het moment zelf waren de Fransen natuurlijk de baas en toen de soldaten van Napoleon eenmaal de zegen hadden gekregen om zonder pardon te plunderen, waren er geen remmingen meer.

Abbeel en zijn gezellen hebben honderden families tot de bedelstaf gebracht. Het Franse bevoorradingssysteem bleek zienderogen te falen, en even snel ontaardden de foeragecommando's in nietsontziende plunderingen en vernielingen. Franse ruiters reden roekeloos door de graanvelden om hun paarden te laten eten. Tegelijk verpletterden ze dierstallen en kostbare gewassen, zonder erbij stil te staan dat een paar uur later hun eigen leger op diezelfde plek vruchteloos naar nieuwe proviand zou zoeken. Een Poolse officier die onderweg was naar zijn eenheid die al verderop was, stelde vast dat hij door een totale woestenij reed. In elk huis dat hij voorbijreed, waren alle ramen ingeslagen, ieder hek was afgebroken voor brandhout, karkassen van geslacht vee en zelfs paardenkoppen lagen langs de kant van de weg, de mensen vluchtten weg als ze uniformen zagen.¹⁹

Niet alle soldaten van de *Grande Armée* verkeerden in kommer en kwel. De troepen die via de meer noordelijke routes trokken, waren er soms beter aan toe. De Nederlandse kapitein Wagevier was pas in juni 1812 uit Groningen vertrokken, samen met de 1600 soldaten van het 125te Linieregiment. Onderweg maakte hij allerlei uitstapjes bij vrienden die hij kennelijk tijdens de vorige veldtocht van 1807 gemaakt had. Wagevier was een gezonde Hollandse jongen die op tijd zijn verzetje nodig had, en Hamburg leek daar de best geschikte plaats voor. 'Hamburg is, zoals bekend een zeer gemakkelijke stad en het gemakkelijkste gedeelte was de zogenaamde *Hamburger berg*, buiten de Altonasche poort, waar een onafgebroken rij van de schoonste lusthuizen met sierlijk geboomte het oog verlustigde', zo omschreef Wagevier de Reeperbahn, toen al een oord waar de horizontale en vele andere liefdes tegen een minnelijke vergoeding werden verkocht. 'Meermalen had ik, bij mijn vorig verblijf, mij hier vermaakt; en kon dus niet nalaten die genoegens bij mijn kortstondig vertoef nog eens te genieten. Het was wellicht voor de laatste keer in mijn leven. En waarlijk, ik kan niet zeggen hoezeer het mij smartte naderhand te vernemen dat deze schone plek die het voornaamste genoegen van een ganse grote stad uitmaakte, op de wenk van

de toenmalige commandant verwoest is geworden.' Wagevier doelt hier op maarschalk Davout die tegen het einde van de oorlog de hele wijk met al zijn zieken-, armen- en plezierhuizen en honderden woningen met de grond gelijk liet maken om de stad beter te kunnen verdedigen. Maar hoe vrijmoedig is het relaas van de Nederlander als het op seks aankomt, in vergelijking met het maagdelijke verhaal van de benepen Vlaming Abbeel, die nooit een tipje van de sluier oplichtte als het over die dingen ging.

Overigens kan men zich afvragen hoe die honderdduizenden jonge mannen aan hun trekken zijn gekomen. Het is natuurlijk ondenkbaar dat de lokale liefdeseconomie aan de vraag kon beantwoorden. Maar gelukkig bevonden er zich tijdens de veldtocht heel wat vrouwen in en achter de rangen. Waar het reglement officiële prostitutie bestraftte, was er altijd wel een middenweg te vinden naar lichamelijke bevrediging. Marketentsters bijvoorbeeld waren een onmisbaar onderdeel van de bevoorrading, en sommigen verkochten wel meer dan alleen warme soep. Al waren er natuurlijk ook enkele geprivilegieerden die op alle zorgen van de reis bedacht waren. Maarschalk Ney bijvoorbeeld liet zich in Rusland vergezellen door zijn beeldschone maitresse, de Nederlandse Elseлина Versfelt. Elseлина was enige dochter van een predikant uit Oost-Brabant en had ondanks haar gehuwde staat tijdens een kort verblijf in Parijs zelfs Napoleon helemaal dol gemaakt. In het bed van Ney haalde ze heerlijkheden uit waar de maarschalk wel pap van lustte. Geen denken aan dat hij zonder haar ten oorlog trok. Verkleed als man en met kortgeknipte haren reisde Ney's godin mee door Rusland en naast enkele hete momenten in het ledikant heeft ze ook haar deel van de verschrikkingen mogen meemaken. Ze leed ontberingen zoals iedereen, vocht met de Kozakken en verloor Ney meermaals uit het oog tijdens chaotische gebeurtenissen in de latere terugtocht. Maar net als zichzelf zou hun liefde alles overleven.

Hoe meer de centrale troepenmacht de Russische grens naderde, hoe erger de toestand werd. Abbeel zag met eigen ogen dat de plaatselijke bevolking een vreselijk leven had, met of zonder oorlog trouwens:

'Het is ons verschillende keren overkomen dat we tijdens de *mauraude* in de huizen vijf, zes van deze ongelukkige *polakken* vonden die bezweken waren. In andere woonsten vonden wij vader en moeder tussen hun kinderen zitten, die allemaal aan het wenen waren want sommige onder hen waren

al omgekomen van de honger. Soms ontmoetten wij onderweg mannen en vrouwen, die hun kinderen op de rug droegen, hun huizen verlaten hadden en aldus hun vaderland en goederen achterlieten. Het is niet te beschrijven of te vertellen wat voor een armoede in deze landen te zien was, en het ongelukkigste was nog dat zij niet konden hopen op een aanstaande oogst, want de landen lagen nog onbewerkt, zij hadden geen graan of zaden, waarmee ze het land konden bewerken als wij er weg waren. (...) Dit land bestaat vooral uit bos en wildernis, ofschoon er stukken bij zijn die best vruchtbaar zouden zijn als ze maar bewerkt werden. Maar neen, de *polakken* zijn te *lafhertig* om zulks te doen, ja zij zijn zelfs te lui om zich te ontkleden voor het slapengaan. Eigenlijk bezitten ze zelf helemaal niets, want alles is eigendom van de baron van wie zij de slaven zijn, zozeer zelfs dat hij hen mag verkopen zoals beesten. Alles wat die baronnen bevelen, moeten zij doen. Indien hun heer een *schoone vrouwe* ziet dan laat hij die door een van zijn bedienden halen, en als hij zijn zin met haar heeft gehad, stuurt hij haar terug naar huis. Als haar man haar niet aanstonds afstond of er nadien nog over sprak, werden die mensen opgeknoopt aan een boom. (...) Is het een dochter waar zij op verliefd zijn, laten ze die halen en als ze voldaan zijn, huwelijken zij haar uit aan de ene of de andere die haar moet nemen zonder tegenstribbelen. Ook haar vader moet er zich bij neerleggen, indien hij niet in de strop wil belanden. Wel is het zo dat de baronnen hun slaven land, *peerden* en koeien geven om het land te bewerken. In ruil voor nauwelijks een jaar levensmiddelen zijn zij gehouden van vijf dagen per week met hun geheel huishouden voor de baron te werken, hun eigen *peerden* en ossen te gebruiken, en hun eigen kost te eten. Misdoen zij iets of werken zij niet genoeg, dan krijgen zij van de opzichters zweepslagen op de naakte huid.²⁰

Of Abbeel uit deze observaties meer overtuiging putte om dit middeleeuwse regime te bestrijden blijkt nergens uit.

In Seenheid bij de Oder kregen de karabiniers eindelijk te zien in welk groter geheel ze zouden functioneren. Samen met het 1ste Regiment kurassiers, het 4de Lansiers en een artilleriegroep van 24 kanonnen vormden ze de divisie van generaal Defrance. Die divisie maakte zelf weer deel uit van het 2de Cavaleriekorps onder leiding generaal Montbrun. Iedere karabinierseenheid kreeg er een kookpot, een watertankje, een sikkels en een bijltje, en elke individuele karabinier kreeg een stoffen schoudertas waarin hij biscuit of

meel kon bewaren. Op 2 juni staken ze de Vistularivier over in Thorn. In Wolkowisky werd op 22 juni nog een laatste parade gehouden. Deze keer was Napoleon zelf opgedaagd om de paraatheid van de cavalerie te controleren. Daarover hoefde hij zich alvast geen zorgen te maken, zo bleek. De zorgen waren voorlopig voor de mannen zelf, want die vonden de reis onaangenameer naarmate ze de grens met Rusland naderden. De achterlijke gebruiken en levensomstandigheden gingen Abbeel steeds meer verbazen:

‘Als ze iemand thuis ontvangen, gooien ze zich aanstonds op de grond en kussen voeten en knieën van wie hun huis betreedt. Als ze daarna opstaan, kussen ze ook nog eens de handen. Dat leidde ertoe dat ze regelmatig van ons een schop tegen hun tanden kregen, omdat wij die gebruiken niet kenden en dachten dat ze ons op de grond wilden sleuren. Na een paar keer lieten ze die rare gewoonte dan ook achterwege. Wij vertrouwden hen trouwens voor geen cent, want de *polakken* zijn grote dieven, verraders en vleiers, zoals we naderhand herhaaldelijk hebben ondervonden. Hun huizen zijn van hout, opgevuld met leem en bedekt met stro. Binnen hebben ze drie plaatsen, te weten de keuken, waar de bakoven staat, en waar ze ’s winters soms op of zelfs binnen in slapen. De tweede dient voor de melk en andere eetwaren te bewaren en in de derde plaats slapen ze in de zomer op stro, waar zij al allemaal door elkaar op liggen, en waar zij het met elkaar doen, alhoewel ze voor de rest erg katholiek zijn. De huizen hangen vol prenten van heiligen, die ze voor weinig geld kopen en waarvoor ze een grote eerbied en genegenheid tonen. De huisraad bestaat uit wat aarden potten, houten schotels, lepels en een bank en tafel. Veel waard is het allemaal niet. Zelf eten ze slecht brood want ze vermengen hun meel met zemelen en gekapt stro zoals wij het hier aan de *peerden* geven. Zo slecht is hun brood dat wij het zelfs na vijf dagen vasten niet naar binnen konden krijgen. (...) Zij drinken vooral veel schnaps, want bier en andere dranken kennen zij in de dorpen niet. Het mansvolk draagt harige mutsen van vossenvel die de oren en een stuk van het gezicht bedekken, ze dragen een soort schaapsvel met de wol naar binnen, een lange broek *à la hongroise*, en ze lopen met lappen rond de voeten of gewoon blootsvoets. Onder de neus hebben ze allemaal lange knevels die ze niet mogen afsnijden want anders worden ze gestraft. Vrouwen dragen een witte doek op het hoofd, een jas van vellen, korte rokken en een broek die op die van de mannen lijkt. De vrouwen zouden zeer bevallig zijn, mochten ze wat beter gekleed gaan. Ze zijn allemaal erg robuust maar

ook erg onzindelijk want ze zitten vol luizen en vlooiën. Ik denk dat er in Polen en Rusland meer van die beestjes te vinden zijn als in de rest van de wereld, wat ons niet moet verwonderen als je weet hoe lui die mensen zijn. (...) Als wij bij hen logeerden, dan moesten wij onze behoefte achter het huis of schuur gaan doen, altijd met een stok of ander wapen in de hand om de razende zwijnen van ons af te houden. Die hadden honger en roken de uitwerpselen en kwamen toegelopen om alles wat uit onze warme oven kwam in een ruk in te slikken. Door hun haast gebeurde het dat wij soms door die verhongerde dieren voorover gestampt werden of een beet in het achterste kregen.²¹

Het mocht nu echt niet te lang meer duren voor deze getergde troepen. Rusland lag voor ze, voor hun part mocht het nu echt wel een keertje gaan beginnen.